

Олена Корзун
ORCID: 0000-0001-8532-9232

КОЛЕКТИВНИЙ ДОСВІД ЕВАКУАЦІЇ В РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ: НАУКОВІ УСТАНОВИ АН УРСР ТА НАРКОМЗЕМУ УРСР

COLLECTIVE EXPERIENCE OF EVACUATION DURING THE WORLD WAR II: THE SCIENTIFIC INSTITUTIONS OF USSR' ACADEMY OF SCIENCES AND NARKOMZEM OF THE USSR

Перебазування основних продуктивних сил СРСР із захоплених районів на схід стало безпрецедентним явищем в історії країн і народів. Німецько-радянська війна гостро поставила питання про найповніше використання всіх ресурсів для забезпечення потреб країни і фронту продовольством, промисловість технічною сировиною, населення промисловими товарами. Упродовж другого півріччя 1941 р. з західноєвропейської частини СРСР були евакуйовані в тиллові регіони мільйони людей, обладнання тисяч промислових підприємств, сотні тисяч тон сировини та інші матеріальні й культурні цінності.

Реалізація завдань щодо максимальної мобілізації наукових ресурсів УРСР проходила в надзвичайно складних умовах. В армію було мобілізовано багато наукових спеціалістів. Радянська влада намагалась максимально більшу кількість інституцій евакуювати і налагодити ефективну роботу у глибокому тилу. Однак, евакуаційна епопея стала однією з найбільш суперечливих сторінок історії війни. Виконуючи основне завдання – вивезення наукової документації, техніки, інвентарю, колекцій, фондів у недосяжні для ворога регіони, – радянські органи сповідували тактику «випаленої землі», знищуючи частину майна науково-дослідних інституцій, польових дослідів, які не можна було вивезти.

Аби краще зрозуміти проблеми евакуації наукових установ, порівняємо колективний досвід, який отримали інституції, що входили до складу АН УРСР (акцент робився на інституціях, що вирішували питання сільського господарства) та тих, що підпорядковувались одному із галузевих міністерств. Для прикладу було взято мережу науково-дослідних установ (далі – НДУ) Наркомату землеробства (далі – Наркомзем або НКЗ) УРСР, одному з найбільших міністерств республіки.

Питання вивезення установ Академії наук УРСР розглядалось в числі перших Комісією з питань евакуації. Упродовж 3–7 липня 1941 р. було затверджено перелік академіків та член-кореспондентів та науковців, яких планували вивезти. Основним місцем розташування евакуйованого академічного майна та співробітників визначалось м. Уфа (БАРСР). Але в тиллові райони Радянського Союзу змогли передислокуватись лише частина вчених та майна інституцій. Тому 21 липня було прийнято рішення про

реорганізацію структури АН УРСР – об'єднано інститути без визначення Відділів Академії. Наукові сили було зосереджено у 15 установах, що входили до складу чотирьох відділень: фізико-математичних і хімічних наук; технічних наук; біологічних наук; суспільних наук. Серед інститутів, які до війни займались сільськогосподарською проблематикою, був утворений Інститут зообіології (об'єднувалися Інститути Зоології, Мікробіології, Гідробіології), очолюваний член-кореспондентом Я.В. Роллом. Продовжував працювати Інститут біохімії (академік О.В. Палладін) та Інститут ботаніки (академік М.М. Гришко) [1, Ч. 1. С. 59–60]. Однак, через низку причин частина вчених академічних установ не була вивезена. Одні не виїжджали на схід країни свідомо, інші – через об'єктивні причини (хвороба, старість тощо). Дехто з певних причин (неблагонадійність або навпаки, особливе завдання) не отримав посадкового талону на евакуаційний поїзд.

Установи АН УРСР, що перебували в евакуації в перші місяці через неузгодженість дій керівництва УРСР та місцевих органів перебували в складному матеріальному становищі, не отримуючи належного фінансування, не маючи приміщень для повноцінного розміщення лабораторного обладнання [1, Ч. 1. С. 74–75]. Українські вчені прибули до Башкирії у липні-серпні 1941 р. і спочатку Академія розмістилась у кількох приміщеннях. Інститути ботаніки та зообіології розмістились в будівлі бувшого Спирттресту, разом з інститутами хімії, фізичної хімії, фізики та математики, суспільних наук. Всього в приміщенні було 14 кімнат, де розміщувались інституції, які до війни займали окремі будівлі.

До кінця 1941 р. поступово було налагоджено матеріально-технічні умови життєдіяльності Академії [1, Ч. 1. С. 78–79]. Лише у травні 1942 р. для потреб Академії було надано велике приміщення – Будинок професійних спілок, де розгорнули свою роботу більшість інститутів [1, Ч. 1. С. 123–124]. Тоді ж вирішилось питання щодо об'єднання лабораторій в одному приміщенні, що дозволило розширити тематику робіт, відновити діяльність низки колишніх установ.

Для науковців академічних установ гостро поставала житлова проблема. До війни м. Уфа було невеликим, однак, промисловим, науковим та культурним центром Південного Уралу з населенням 258 тис. чол., одним з найбільших транспортних вузлів країни. Віддаленість від фронту та наявність розгалуженої мережі шляхів дозволило евакуювати сюди лише у 1941 р. близько 104 тис. чол., а до 1942 р. чисельність евакуйованих досягла 278 тис. чол. [2, С. 5]. Сюди, крім 18 інституцій АН УРСР були евакуйовані ще 10 культурних установ УРСР та 8 освітніх та науково-дослідних інституції всесоюзного значення, 4 міністерства СРСР. Такий наплив людей, установ вимагав значних зусиль місцевої влади щодо організації побутового життя евакуйованих. Хоча, загалом, співробітники Академії наук знаходились у кращих матеріально-побутових умовах, ніж інші категорії евакуйованого населення, адже було налагоджено централізоване харчування для наукових співробітників та членів

їх родин в їдальні Академії, видавались продовольчі та промислові товари тощо [1, Ч. 1. С. 78–79].

В травні 1943 р. Уряд СРСР прийняв рішення про переведення АН УРСР до Москви, де вона перебувала до березня 1944 р [1, Ч. 1. С. 214–218]. Було визначено 5 черг переїзду інституцій АН. Зокрема, Інститути Зообіології, Ботаніки та Геологічних наук вивозились останніми [1, Ч. 2. С. 100]. Загалом до Москви було перевезено 385 наукових співробітників. Виконкомом Московської міської ради було виділено приміщення для розміщення установ Академії на базі звільненого Інституту ім. К. Лібкнехта, який, однак, потребував капітального ремонту, що утруднювало налагодження повноцінної роботи.

Сільськогосподарські НДУ, що перебували у віданні НКЗ УРСР, знаходились в особливо складному становищі щодо передислокації. Більшість з них була тісно пов'язана із досліджуваною місцевістю, а тому евакуація наукового продукту у повному обсязі була практично неможлива (наприклад, польові дослідження). Тому цей процес носив вибіркового характеру. Крім того, швидке просування ворога не дало можливості налагодити евакуацію того, що можна було вивести: спеціалістів, обладнання, наукової документації, племінний та насіннєвий фонд.

В липні 1941 р. було вирішено вивезти в числі інших міністерств та відомств керівництво Наркомзему УРСР (30 чол.), спочатку до Харкова потім до Воронежа. Туди ж вивозились деякі сільськогосподарські НД інституції, які приєднувались до близьких за тематикою досліджень установ: Київська НДС тваринництва – до УНДІ тваринництва у Харків; Київська селекційно-картопляна станція – на Харківську овоче-картопляну селекційну станцію [3]. Однак, вже після захоплення Києва та швидкого просування німецьких військ територією України ці установи та весь апарат управління Наркомзему УРСР було евакуйовано за межі України, до Саратова. В Саратовську область РРФСР були перебазовані згодом усі НДІ сільськогосподарського спрямування м. Києва та Лівобережжя. Наркомзем УРСР, доповідаючи відповідному союзному міністерству, вказував, що на початок липня 1942 р. тут перебувало лише 9 установ (з 127, що функціонували до війни). Загалом, Саратовська область прийняла на себе один з найбільших евакуаційних потоків за період Другої світової війни (310–320 тис. чол.). Через значну кількість евакуйованих людей, установ та організацій в регіоні теж гостро постали проблеми постачання продовольчих та промислових товарів, забезпеченням належних житлових умов. Продовольчі труднощі в регіоні штовхали деяких керівників сільськогосподарських НДУ, які мали тісний зв'язок з виробничими базами, на певні махінації задля власного збагачення: продаж худоби підсобного господарства на «чорному» ринку, приписування «мертвих душ» на отримання продовольчих пайків, розподіл худоби чи кормів для тварин. Однак, серед наукових колективів це трактувалось не як «зловживання», а як своєрідний виробничий подвиг заради збереження майбутнього аграрної науки. Для

.....

покращення забезпечення співробітників продуктами харчування поширена була практика виділення земельних ділянок під городи, користування селекційним насіннєвим фондом, продаж продукції на ринку. Все це дозволяло вижити, але суттєво впливало на якість НД роботи, адже відволікало як трудові ресурси так і насіннєві, технічні. Однак, близькість, як кажуть, «до землі» давала співробітникам сільськогосподарських НДУ більше шансів налагодити своє побутове життя [4, С. 115].

Деякі установи були розміщені і по іншим регіонам Радянського Союзу. Адже уряд СРСР надавав розвитку сільського господарства великого значення в умовах війни та поставив перед галуззю завдання по збільшенні врожайності зернових, технічних, овочевих культур і картоплі, покращити методи боротьби з бур'янами та сільськогосподарськими шкідниками, максимальному збільшенню посівних площ в тилкових районах, насамперед у районах Поволжя, Уралу, Сибіру, Середньої Азії і Казахстану. Саме в ці райони були здебільшого евакуйовані сільськогосподарські науково-дослідні та освітні установи з України. Дослідні поля і опорні пункти направлялися відповідно до розташування інститутів, яким вони підпорядковувалися [3]. Так, Всесоюзний НДІ коноплі (м. Глухів, Сумська область) встиг передислокуватись на одне зі своїх структурних підрозділів, Починковське дослідне поле (Горьківська область РРФСР). Краснотростянецька дослідно-селекційна станція евакуйовувала до м. Уфи (Башкірська АРСР) все лабораторне обладнання. 20 липня 1941 р. Всесоюзний НДІ свинарства (м. Полтава) евакуйований у м. Курган (Челябінська обл. РРФСР) [4, С. 106].

Великої шкоди збереженню майна НД установ в цих умовах завдавало розпорошення майна інституції за різними адресами розміщення. Прикладом може слугувати доля Харківської селекційної станції, яка була розміщена за кількома адресами – в Інституті зернового господарства в м. Омськ та на 2-х селекційних станціях, у Челябінській та Сталінградській областях. Такі випадки були непоодинокі. Розміщення майна та співробітників за таким сценарієм не давало науковцям в повному обсязі розгорнути роботу в тилу.

Отже, порівняння досвіду евакуації НДУ установ АН УРСР та НКЗ УРСР демонструє, що переміщення як загальнонаукових, так і галузевих наукових інституцій не було сплановано, проходило стихійно, вибірково. Кілька етапна передислокація цих установ, розпорошення майна та співробітників призводила до матеріальних втрат, не сприяла налагодженню повноцінної науково-дослідної роботи. Їх географія розміщення відповідала завданням уряду СРСР щодо залучення наукового потенціалу УРСР для інтенсифікації галузей економіки тилкових регіонів країни. З іншого боку, концентрація значної кількості евакуйованого населення, установ та організацій навколо певних центрів створювало житлові та продовольчі проблеми, з якими місцева влада не мала ресурсів впоратись. Якщо проблеми забезпечення харчовими та промисловими продуктами для співробітників НДУ системи Академії наук УРСР вирішувалось централізовано, то науковці галузевих НДУ були

поставлені владою в умови самозабезпечення, що штовхало їх на численні зловживання, які в кінцевому рахунку могли коштувати кар'єри та свободи.

Джерела та література

1. Історія Національної академії наук України (1941–1945) в 2-х ч. / Редкол.: О. С. Онищенко (відп. ред.) та ін. Київ, 2007.
2. Уфа в годы Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. / Отв. ред. и автор-сост. Г. Т. Хусаинова. Уфа : Нефтегазовое дело, 2015. 268 с.
3. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. Ф. 27. Оп. 17. Спр. 1045. Арк. 17–18.
4. Корзун О.В. Сільськогосподарська дослідна справа в Україні в роки Другої світової війни: монографія / НААН, ННСГБ, Ін-т історії аграр. науки, освіти та техніки ; наук. ред. В. А. Вергунов. Вінниця : ТОВ «ТВОРИ» 2019. 440 с.